

Voor u gekozen

Hebben engelen vleugels

Sibylla Goegebuer,
adjunct-conservator Museum voor Volkskunde Brugge

Vanaf 9 december 2006 tot en met 25 februari 2007 organiseert het Museum voor Volkskunde Brugge de tentoonstelling 'Hebben engelen vleugels'. Deze expositie belicht het fenomeen engelen vroeger en nu vanuit volkscultureel oogpunt. De tentoonstelling heeft aandacht voor trends en tradities vanuit actueel en historisch volkscultureel perspectief en presenteert dit alles in een hedendaagse opstelling met een knipooog naar het verleden.

Het bijeenbrengen van collectiestukken en wetenschappelijk onderzoek omtrent de engelencultuur brengen aan het licht dat de volkscultuur aan enkele items binnen de angelologie bij voorkeur de aandacht schenkt. Men maakt een duidelijk onderscheid tussen het leven met engelen binnen een strikt religieuze sfeer en het zich voortbewegen tussen de gesecculariseerde en gebanaliseerde engelen uit de dagdagelijkse leefwereld, de reclame- en mediawereld.

Verhalen, mythes, het gesproken woord, de Bijbel, zijn een gebruiksinstrument om goed en kwaad in ons dagelijks leven te integreren. Ze laten een verborgen dimensie ontwaren. Het dagdagelijks taalgebruik kan dit aspect niet ontrafelen. Mythes en bijbelteksten werken met tekens. Ze vertellen een oorsprongsverhaal. Ze openbaren een schepende creativiteit van bovennatuurlijke wezens. Ze verlenen hun werk een sacrale dimensie. Ze geven engelen symbolisch vorm. De psycholoog Carl Gustav Jung spreekt over de ontwikkeling van een collectief geheugen en het collectief onbewuste. Beelden en structuren van dat collectief onbewuste openbaren zich in archetypes. De engel is een archetype, is oerarchaisch. Hij staat symbool voor een religieus geïnspireerde denkwereld en vliegt van onze wereld naar een andere. Hij is voor ons bewustzijn ontoegankelijk. Toch dringt hij ons persoonlijke leven binnen en wordt soms in dromen, in kunst, in volkscultuur, in mythes, ..., werkelijkheid. Het archetypische is van alle tijden.

In de 21ste eeuw bewegen engelen zich nog steeds voort in onze denkbeelden. We worden overladen met engelenmotieven met en zonder religieuze inhoud. De hedendaagse iconografie is uiterst gevarieerd. De media en reclame vinden in de engel een wonderkind. Ze rukken de engel zonder meer uit de oorspronkelijke context. Ze treffen de mens in de persoonlijke gevoelswereld. De engel wordt een gebanali-

De aartsengel Michaël als logo van de tabakzaak Gosset te Brussel, 1924.

Factuur voor de levering van St. Michel sigaretten (verzameling Mark Adriaen)

seerde, wereldse figuur die geld in het laatje brengt. De engel is in crisis. Toch zoekt de mens anno 2006 een eigen, persoonlijke manier om het spirituele te aanvaarden en te beleven. Engelen genieten een hernieuwde belangstelling. Wat zijn hiertoe de beweegredenen?

Vanuit een zeventiental invalshoeken stelt de tentoonstelling de vraag of men zich nog bewust is van de traditionele uitrusting en betekenis van de engel. Ze roept bezoekers op om stelling in te nemen en na te denken over eigen ervaringen. Het gebruik en misbruik van de engel in de media treedt in wisselwerking met de gevoelens en ideeën over engelen bij mensen, los van de media én wordt er tegelijkertijd door beïnvloed.

Aartsengelen

De volkscultuur draagt de drie aartsengelen op handen. Zij worden afgebeeld op bidprenten, verschijnen op communieprenten, doodsprentjes, ... Ze begeleiden stervelingen doorheen de wereld van goed en kwaad. Ze duiden het rechte pad. De drie figuren bergen in zich alle kenmerken van engelen. Ze handelen als mensen maar toch hebben ze iets goddelijks, sacraals. Aartsengelen komen niet alleen in de Bijbel voor. In niet-bijbelse teksten vertoeven ze als troonengelen in de nabijheid van God. In de Islam speelt de aartsengel Gabriël de rol van grote bemiddelaar bij de openbaring. In opdracht van God spreekt hij tot de profeten en tot Mohammed in het bijzonder. Dionysius vertelt ons dat de aartsengelen boodschappers zijn die de goddelijke besluiten met zich meedragen. Zij zijn bemiddelaars tussen God en de mensen. Zij commanderen de hemelse legioenen in de strijd tegen het kwaad. Sedert het einde van de 8ste eeuw vereert de Latijnse kerk drie aartsengelen: Michaël, Raphaël en Gabriël. Zelden worden ze samen afgebeeld. Zij personifiëren de overwinning op het kwaad. De drie aartsengelen vertegenwoordigen deze overwinning elk op een eigen manier. De personificatie van de boosheid en zonde komt in de apocalyptische teksten tot leven. Het feit dat het kwade als persoon wordt geduid, brengt met zich mee dat ook het goede wordt gevisualiseerd als persoon. De belangrijkste engelen worden de namen Gabriël, Raphaël en Michaël toebedeeld.

Gabriël

In de geschiedenis van het Christendom wordt aan de figuur van Gabriël verscheidene betekenissen toegekend. Een 9de-eeuwse getuigenis vermeldt hem voor het eerst als doopnaam. In de dynastie van de Karolingers wordt hij patroonheilige. In de katholieke gebeden *Ave Maria* en *Angelus* en door de rozenkrans wordt hij steeds opnieuw voor de geest gehaald. Het thema gevleugelde engel van Maria-boodschap speelt een grote rol in de Christelijke kunst. Als een van de vier dichtste troonassistenten van God wordt hij daarentegen uiterst zel-

Drie banieren van de tentoonstelling met voorstellingen van de drie aartsengelen Gabriël, Michaël en Raphaël

Aartsengel Gabriël

- A > Gabriël met hofkleren : dit benadrukt de goddelijke hemelse status
- B > ceremoniële of bodestaf
- C > wereldbol
- D > stoel
- E > blootsvoets : symbool vrijheid en ongedwongen zijn
- F > aureool

den gethematiseerd. Paus Pius XII († 1958) noemt hem de beschermheilige van de telecommunicatie, reizigers en journalisten.

In het oudtestamentische boek van de profeet Daniël worden visioenen vermeld die troost en sterkte bieden aan het volk van Israël dat zich in een hachelijke toestand bevindt. Deze visioenen duiden de afloop van de wereldgeschiedenis. Ondanks alle vervolgingen zal alles uitmonden in een rechtvaardig oordeel. De heerschappij van God wordt een feit. In het Nieuwe Testament verschijnt Gabriël in het evangelie van Lucas. Hij kondigt voor tempelpriester Zacharias aan dat - ondanks de hoge leeftijd van beiden - zijn onvruchtbare vrouw Elisabeth zwanger zal worden en een zoon, de latere Johannes de Doper, zal baren. Tijdens de zesde maand van de zwangerschap van Elisabeth stuurt God de engel Gabriël naar Nazaret in Galilea. Hij verkondigt aan de maagd Maria, verloofd met Jozef: "Verheug u, Begeenadigde, de Heer is met u" (Lucas 1, 26-28).

Michaël

Zijn naam valt voor het eerst in het oudtestamentische boek Daniël. Volgens de brief van Judas in het Nieuwe Testament zou Michaël discussie hebben gevoerd met de duivel. De Apocalyps in het Nieuwe Testament vermeldt hem voor de derde keer: Michaël en zijn engelen binden de strijd aan met de draak en zijn engelenscharen. De draak of duivel en zijn engelen verliezen de strijd en worden op de aarde gegooid. De teksten betekenen het startpunt van allerlei legendes rond de Michaëlfiguur.

De aartsengel Michaël, in het Oosten ruim vereerd, wordt sedert de vijfde eeuw ook in het Westen aanbeden (8 mei 492: eerste cultusuiting). Het eerste oratorium wordt op de Mont Saint-Michel opgericht in het begin van de 8ste eeuw. De verering bereikt een hoogtepunt ten tijde van Karel de Grote. De vorst kent hem een feestdag toe op 29 september en stelt Michaël aan tot beschermheer van het Rijk. Vanaf het midden van de 12de eeuw wordt Michaël als ridder en aanvoerder van de hemelscharen voorgesteld. Als dienaar van Christus bekampt hij het kwaad of de duivel in de gedaante van een draak of slang. De gevallen engel of Lucifer wordt in de bijbel vereenzelvigd met 'de oude slang' of het 'beest'. Michaël wordt tot bewaker van het volk van Israël aangesteld en vervult zo eigenlijk ook een politieke functie. In zijn functie van bewaker van de Hemel en het nieuwe Israël of de Kerk wordt hij het prototype van de bewaengel. Soms ziet men hem afgebeeld met scepter en wereldbol. De naam Michaël betekent "overwinnaar", "wie is als God". Hij is duidelijk joods. Ouder dan zijn vermelding in het oudtestamentische boek Daniël is zijn rol in de delen van het vroeg-joodse boek Henoch die vanaf de 3de eeuw voor Christus tot stand kwamen. Hij wordt er als eerste van de vier of

Aartsengel Michaël

- A > Michaël : symbool van het goede
- B > de duivel : symbool van het kwaad
- C > Michaël wordt vaak met wapenuitrusting als legeraanvoerder afgebeeld
- D > vleugels : teken van het hemelse, het berijden van de weg naar boven. Het ontheven zijn, de kracht die iemand opwaarts heft en de snelheid van de vlucht van de geest naar boven

ook wel zeven engelenvorsten vermeld. Hij leeft in conflict met de duivel. In de openbaring van Johannes of Apocalyps van het Nieuwe Testament wordt dit element overgenomen (Apocalyps 12, 7-9). Ten slotte trotseert Michaël demonen als de begeleider van de zielen van afgestorvenen naar Gods wereld.

Tot aan de hervorming in de jaren 1960 was er in de rooms-katholieke liturgie op 8 mei een feest van de verschijning van de aartsengel Michaël. Michaël wordt in tal van gebeden aangeroepen. Ze hebben de geloofsopvattingen beïnvloed. Ze bevatten de belangrijkste aspecten van de oudchristelijke theologie in verband met Michaël. Hij is strijder, vaandeldrager en legeraanvoerder. Hij is de liturg die gebeden naar God brengt. Hij staat in voor de dienst van de wierook. Hij begeleidt de zielen en beschermt overleden gelovigen. De polyvalente functie van Michaël komt in de beeldende kunst en in de volkscultuur volledig tot zijn recht. Als een held vecht hij met duivels en draken. Hij staat op de overwonnen draak of leeuw. Hij staat bij de troon van God. Hij begeleidt en beschermt overledenen. Hij is actief bij het wegen van de zielen bij het Laatste Oordeel. Vaak wordt hij afgebeeld samen met de aartsengel Gabriël. Hij is het type Christusfiguur.

Raphaël

Het sprookjesachtige verhaal Tobit uit het Oude Testament toont hoe engelen niet op eigen initiatief handelen maar uitsluitend op bevel van God. Ze worden naar de mensen gestuurd om hen te helpen. Ze zijn onzichtbaar maar kunnen in de gedaante van een mens verschijnen. In het verhaal van Tobit is Raphaël een engel op mensenmaat. Het vertelt het relaas van de oude, blinde Tobit, die zichzelf de dood toewent en de jonge Sara die van de moordpoging wordt beschuldigd omdat de demon Asmodaüs haar zeven echtgenoten telkens tijdens de huwelijksnacht heeft vermoord. De jonge Tobias trekt op vraag van zijn vader op pelgrimstocht. Raphaël begeleidt hem maar Tobias herkent hem niet. Raphaël vertelt Tobias hoe hij de demon op magische wijze kan verjagen door het gebruik van het hart en de lever van een vis. De intrige lukt. Raphaël doodt de demon. De gezamenlijke reis van Raphaël en Tobias staat symbool voor een aardse pelgrimstocht, als teken van de Goddelijke zegen en als vervulling van een Goddelijke wens.

In de christelijke overlevering is Raphaël een aartsengel. Hij wordt aangeroepen ter genezing en ter versterking. In afbeeldingen treedt hij op als begeleider van Tobias vaak in het gezelschap van nog een andere engel. Hij is de beschermheilige van reizigers. De rooms-katholieke kerk wijdt een feestdag aan hem en aan Gabriël en Michaël op 29 september. Raphaël is het type van de zielenzorger. Hij wordt niet altijd als aartsengel met nimbus en vleugels voorgesteld. Soms ziet men hem

Aartsengel Raphaël

A > Raphaël

B > Tobias

C > pelgrimsstaf

D > aureool of stralenkrans, nimbus: symbool van goddelijke, heilige, teken van hemelse natuur en waardigheid

als mens, getooid met mantel en pelgrimsstaf. Hij bekleedt ook de status van engel van de kennis en wetenschap.

Engelen en Maria

In het Nieuwe Testament worden engelen in twee categorieën teksten aangehaald, in historische en in didactische. Historische teksten vertellen het verhaal van Jezus en de Kerk waarin engelen een ingrijpende rol vervullen. Het didactisch bronnenmateriaal laat engelen het geloof in Christus bewerkstelligen.

In de vier evangeliën treden engelen op in hoofdzakelijk twee situaties: voor en tijdens de geboorte van Christus en bij de opstanding van Christus. De functie van de engel als bode lijkt te worden beëindigd bij de komst van Christus, het mensgeworden woord van God. De traditionele angelologie maakt een ommekeer. De engel wordt de dienaar van Christus en voorspreker van de mens bij Christus.

In de kunst en volkscultuur worden engelen vaak gehanteerd om de mysteries uit het leven van Maria te illustreren. De aanwezigheid van de engelen plaatst het verhaal op een menselijk niveau. Het verleent het tegelijkertijd een hemels en spiritueel karakter. Het veelvuldig op toneel verschijnen van de engelen brengt de fantasie van de mensen die met de verhalen en volkskunstuitingen leven even op hol maar nooit wordt het didactisch, pedagogisch en historisch karakter van het gegeven geweld aangedaan.

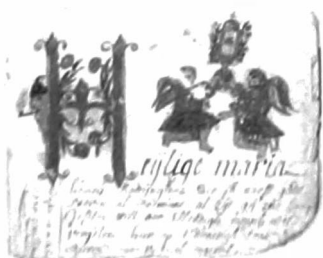
Het levensverhaal van Maria als moeder van God wordt gekoesterd. Het dient tot voorbeeld. Het verhaal moet herkenbaar blijven in dagdagelijkse situaties. Om die reden wordt de traditionele iconografie in de volkscultuur ook bijna nooit met de voeten getreden. De differentiatie van het beeld van de engel vanaf de 19de eeuw opent nochtans heel wat mogelijkheden om de engel in zowat alle kunstvormen te gebruiken. Het engelenmotief leent zich vanaf dat ogenblik dan ook voor de meest uiteenlopende kunst- en cultuuruitingen.

Engelen en de zeven sacramenten: doopsel, vormsel, huwelijk, heilig oliesel, priesterwijding, eucharistie, biecht

Het levensverhaal van Maria, geïllustreerd met talrijke engelfiguren in hoofd- en bijrollen, is een geliefd thema in de religieuze volkscultuur. Ook de zeven sacramenten worden geduid in de aanwezigheid van engelen. Zij plaatsen de evenementen op menselijke schaal. Ze verlenen het geheel een zachtmoedig en lieflijk karakter. Hun aanwezigheid benadrukt het hemelse en religieuze karakter van de gebeurtenissen die als een vorm van initiatieriten het menselijk leven doorkruisen.

De engelen brengen dynamiek door de lichtheid en het vloeiend lijnenspel van hun bewegingen. Hun vaak kleurrijke kledij lijkt het ver-

ABC-handschrift Cecilia Vandromme,
1770.
Tempera en Arabische gom op
papier, kaft in perkament
(verzameling Johan Adriaen)

haal in een hemels licht te dompelen. Engelen maken het religieuze verhaal visueel en verstaanbaar. De deelnemers aan de sacramenten worden getuigen van een feestelijke eredienst aan God.

Reeds in de vroegchristelijke tijd is men ervan overtuigd dat de liturgie van de kerk een afspiegeling is van de hemelse liturgie. Men gelooft steevast dat engelen bij het altaar aanwezig zijn. Tot op de dag van vandaag brengen zowel mensen als engelen tijdens de eucharistie lof aan God. Engelen worden bij handelingen in verband met de eredienst afgebeeld. Hun functie als ministranten die kaarsen dragen is op beeldend vlak zeer invloedrijk geweest. Kandelaren in de vorm van engelen waren zeer geliefd. Uit de vroege sculpturen is de kerstengel ontstaan, nog steeds zeer populair in de volkscultuur rond kerstmis. Het heeft er ook toe geleid dat engelen op liturgische gewaden een bevoorrechte plaats bekleden. In alle liturgische teksten over engelen, zo meldt Herbert Vorgrimler, leven aspecten uit de traditionele engelenvoorstelling voort: hemelse liturgie, hofhouding van God in de hemel, beschermende functie, begeleiden van zielen, dat alles op Gods instructies. Engelen en de aartsengel Michaël in het bijzonder bekleden een bijzondere plaats in gebeden die bij een stervende worden uitgesproken.

Engelen in religieuze processies, bedevaarten en feesten

Engelen nemen een prominente plaats in in religieuze optochten en feesten. Zonder hen is het religieus evenement niet compleet. De tentoonstelling biedt aandacht aan twee gebeurtenissen uit de Brugse, religieuze volkscultuur: de Heilige Bloedprocessie en het Heilig Bloedspel.

Een processie is het symbool van het alledaagse leven, geïnspireerd door het leven en de leer van Christus. Net zoals de apostelen na de dood en verrijzenis van Christus het geloof verspreidden, zonder sociaal onderscheid, zo ook volgt een processie een weg langs alle mensen. In een processie wordt het christelijke geloof collectief verkondigd. Een heilige, een relikwie, de figuur van Christus, worden vereerd. Het visuele aspect van de devotie, bewerkstelligd door een processie, speelt een belangrijke rol. De aanwezigheid van engelen werkt verstillend, vertederend. Hun presentie brengt een bijna wereldse noot in het devote verhaal. Zij zien eruit als mensen.

In 1938 heeft de eerste opvoering van het Heilig Bloedspel plaats op de Markt, vlakbij het belfort. Een tweede reeks opvoeringen wordt in 1939 gegeven, een derde reeks in 1947 als dankzegging voor de bevrijding van Brugge na Wereldoorlog II. In 1952, 1957 en 1962 vinden de volgende opvoeringen plaats. De start van de restauratie van het belfort in 1965 en het toenemend verkeer in het stadscentrum roepen de

Loting 3 februari 1908, Ledeberg, gemeente Gentbrugge
(verzameling Mark Adriaen)

spelen een halt toe. Het H. Bloedspel is een muzikaal toneelspel voor en met de Brugse bevolking, ter ere van de relikwie van het Heilig Bloed dat te Brugge wordt bewaard. Elementen van geschiedenis, traditie, evangelie, theologie en sage worden in het spel opgenomen. Het koor van de engelen en van de treurengelen maken vast deel uit van het plot. Administratieve dossiers vermelden ook een deelname van toren-, graal-, bazuin-, kaars- en zwaardengelen. Zij dragen geen vleugels.

Een foto-opname van omstreeks 1955 toont hoe jonge engelen de plechtige communicanten na de mis met het H. Vormsel, bij hun uit-trede uit de kerk van Sint-Gillis te Brugge, begeleiden. Liliane Vergison (Brugge, 1944) nam als engel deel aan het gebeuren maar herinnert zich niet meer precies of de engelen vleugels hadden of niet.

Bedevaartvaantjes maken vast deel uit van het bedevaartcircuit. Ze zijn bestemd voor een ruim publiek. Bijgevolg is een narratieve stijl onontbeerlijk. De vaantjes bieden een overvloed aan beeldinformatie. Ze leveren een noodzakelijke basis aan tekstgegevens. Het zijn materiële relictten van een ritueel dat zich tot doel stelt een bepaalde groep mensen met elkaar te verbinden. Men kan ze ook als stichtende propagandamiddelen beschouwen. In de hedendaagse maatschappij wordt de behoefte aan rituelen groot. Ze geven liefde en leed een plaats. Ze bieden een kans tot hulp in een crisissituatie waar louter menselijke hulp tekortschiet. Pelgrimages zijn met de regelmaat van de tijd terugkerende rituelen. Regelmaat biedt een houvast. De aanwezigheid van engelen op bedevaartvaantjes is evident. De figuren legitimeren de spirituele waarde van de vaantjes. Ze bekrachtigen het visuele verhaal.

Tijdens de bedevaart richt de pelgrim zich rechtstreeks tot de heilige. Bij een dergelijke directe confrontatie hoort een materieel aandenken dat een blijvende bescherming biedt; dat bewijst dat de bedevaart is voltrokken. Een souvenir of testimonium in de vorm van een vaantje houdt het gebed dat met de bedevaart onlosmakelijk is verbonden in de gedachte van de pelgrim en houdt tevens het beeld dat van de heilige wordt gevormd levendig. De afbeeldingen op het vaantje en de overlevering ervan van generatie op generatie, bepalen mee de intrinsieke waarde van het pelgrimaandenken. Sedert het einde van de 15de eeuw spelen bedevaartvaantjes als teken een onmiskenbare rol in Vlaanderen, de plaats van oorsprong. Vaantjes zijn wereldwijd verspreid qua gebruik en productie. Er bestaan verscheidene types en uitvoeringen van vaantjes. De basisvorm is deze van de rechthoekige driehoek, langs de smalste zijde aan een stokje gekleefd of vastge-maakt. Een symbolische voorstelling van de plaatselijk vereerde heilige siert het vlaggetje. Aanvankelijk zouden de vaantjes uit papier wor-

den gefabriceerd; later zou linnen het papier vervangen. Plastiek of geplastificeerde stoffen bedreigen papier en linnen vanaf de 20ste eeuw.

Beschermengelen

In de christelijke context treden beschermengelen op als echte beschermheren. Ze begeleiden de levensloop van de mens op zoek naar het heil. Teksten waarin een beschermengel één bepaald iemand persoonlijk in bescherming neemt, zijn gering. Het Boek Tobit is hiervan een sprekend voorbeeld. De beschermengel neemt er de gelaats-trekken aan van het kind Tobias. In de zachte uitstraling van de engel-figuur vinden de gelovigen een toevlucht voor de angst. Het evangelie van Mattheüs spreekt over een hoofden-gel van de hemelse hiërarchie waaraan de bescherming van de 'kleinen' wordt toevertrouwd. Hierbij aansluitend presenteert de christelijke traditie de nieuwe rol van de engel: hoeder, wachter, herder, bewaker, opvoeder,... Iedereen heeft een engel nodig die zich om alles bekommert dat met het vinden van het heil samenhangt. De engel is de realisatie van de goddelijke voorzienigheid. Dit geloof baseert zich op de gedachte van de gelovige die zich tijdens zijn spirituele reis steunt op het beeld van de ideale en geïdealiseerde ik-figuur. De engel is hierbij de personificatie van het ik-ideaal.

Heel wat middeleeuwse literatuur stelt het monastisch leven voor als de levenswijze van de engel. Dit geloof versterkt zich gaandeweg. Volgens dezelfde gedachtlijn ontwikkelt zich de verering van schut-mantelmadonna's, heiligen en relikwieën. Het vasthouden aan de voortdurende bijstand door engelen beantwoordt aan de groeiende behoefte aan zekerheid van hen die leven in periodes van oorlog, ziektes en catastrofes. De wereld is het slagveld van de eeuwige strijd goed - kwaad. De dood is alom tegenwoordig. De beschermengel krijgt de taak toebedeeld om de stervende zachtmoedig te begeleiden naar het hiernamaals.

De beschermengelen zijn in de katholieke en protestantse, religieuze volkscultuur sterke figuren met vaak beminnelijke trekjes. Soms blijkt dat ze in toenemende mate de functie van bemiddelaar tussen God en de mensen uitoefenen. De beschermengel leeft doorgaans het alle-daagse leventje van de te beschermen sterveling. In tijden van angst belichaamt hij de behoefte aan licht.

Kindengelen

Kindengelen drukken eenvoud en schoonheid uit als kenmerk van God. Theologisch gezien voelt men in deze woorden de hoge achting voor kinderen in het evangelie weerklinken. In een sfeer van vertrouwelijke intimiteit lijken de kindengelen speelkameraadjes voor het

Heilige Bloedprocessie Brugge, 1919, foto-opname G. Hermans, Antwerpen
(verzameling Stadsarchief Brugge, www.beeldbankbrugge.be)

Christuskind of wereldse kind dat ze omringen. De kindengelen beantwoorden aan de kinderlijkheid van diegene die ze dienst betonen. Kindengelen creëren een visueel en emotioneel toegankelijke hemelse wereld. De potentieel betere wereld wordt op de leefwereld van kinderen geprojecteerd. Tot deze wijze van voorstellen draagt ook de tendens bij die engelenfiguren verkinderlijkt. De functie van engelen in de liturgische dienst kan ook hier een aanleiding vormen tot deze manier van voorstellen. In de middeleeuwen bv. worden de taken van de ministranten uitgevoerd door jongetjes. De Duitse kunsthistoricus Joachim Gaus schrijft: In de voorstelling van engelen als kinderen worden de onvoorstelbare en oneindige wezensbestemmingen van het goddelijke symbolisch tot uitdrukking gebracht: alomtegenwoordigheid, tijd- en leeftijdloosheid, schoonheid en eenvoud. Tegelijk kan men ze verstaan als een tegenbeweging voor het beangstigende hemelse engelenleger, een tegenpool ook voor de angst bij een hemelse verschijning. Eigenlijk drukt de beeldtaal de bekende begroeting door engelen uit: “wees niet bevreesd”.

Kindengelen zijn populair. De verspreiding van kindengelen in de beeldende kunst is enorm. Ze lijken het op een loopje te nemen met de ‘serieuze’ engelen. Ook in de opvoedingsmethodes van kinderen duiken met de regelmaat van de klok kindengelen op als voorbeeld van ideale kinderen of begeleiders van kinderen naar de hemelse wereld. De tentoonstelling toont twee schoolplaten “een vreemde droom” met kindengelen die in deze context passen (Flor Mielants, schoolopziener, schoolplaten “Spreken en stellen. Elocution et rédaction”, editie firma Bossaert, Antwerpen, 1932 - tekenaar Edmond Van Offel - verzameling Museum voor Volkskunde Brugge, schoolfonds G. De Waele). Schoolplaten maken deel uit van de didactische onderwijsmethode van het aanschouwings- en zaakonderwijs. Een groot deel van de leerstof van het aanschouwingsonderwijs wordt aan de opvoeding besteed. Het familieleven is een belangrijk thema. Het huisgezin wordt als grondslag van de maatschappij beschouwd. Iedere afbeelding vertelt een pedagogisch verhaal. Schoolplaten maken deel uit van het opvoedkundig programma dat de katholieke godsdienst als vast onderdeel op de lessenreeksen plaatst. Het is de bedoeling dat de leraar een vertelstrategie ontwikkelt. Ieder voorwerp en elke handeling op de schoolplaat afgebeeld, worden in de les afzonderlijk besproken. Er wordt gezegd dat van de prenten een zekere bekoring zou uitgaan; dat zij de fantasie van de kinderen aan het werk zou zetten.

Engelen en kinderen

Op talloze afbeeldingen gaan engelen en kinderen hand in hand. De engelen bieden de kleine wezens steun, troost en bescherming. De engel is de instantie die het kind onvoorwaardelijk begeleidt naar het ‘echte’ leven. In vele kindergebeden komt deze unieke samenhang

kind - engel tot uiting. Hans Christian Andersen schrijft teder hoe de engel zijn witte vleugels uitspreidt over het dode kind en het op de vleugels meevoert naar God, waar de bloemen nog mooier bloeien dan op aarde. De engel creëert voor het kind een innerlijke ruimte. Het bestaan van deze tussenruimte helpt tot het psychologisch begrijpen van de engelfiguur en vooral van de engelbewaarder. Het is een creatieve ruimte die door de fantasie van het kind wordt gevoed. De band engel - kind is elementair.

In de taal van Carl Gustav Jungs analytische psychologie: de engel is symbool en behoeder van onszelf. In het kind en de engel ontmoeten archetypische beelden elkaar die zeer nauw met elkaar zijn verbonden. Het zijn symbolen van 'nieuw worden' en van 'heelheid' en wel van 'heelheid van het worden'. Het is een existentiële ervaring dat in iedere mens een kind huist, een eeuwig kind dat nog altijd 'wordt' en dat nooit 'klaar' is. Het heeft onophoudelijk aandacht, zorg en opvoeding nodig.

Putti

Putti, amoretten, eroten, doen in de beeldende kunst en volkscultuur vaak aan kindengelen denken. Ze lijken de traditie van het weerspiegelen van een gedachte aan een betere wereld, geprojecteerd op de leefwereld van kinderen, met zich mee te nemen. Door de naïviteit, vroomheid en kinderlijkheid die in de beeldcultuur van kindengelen en putti wordt tentoongespreid, bagatelliseren de mollige vleugelkinderen enigszins de ernst van de engelcultuur. Onschuldige, decoratieve taferelen met kindengelen zijn ook in christelijke context gebruikelijk. Het nut van vleugels wordt er niet altijd onderkend. Thomas Sternberg meldt dat de contexten waarin gevleugelde kinderen optreden, aanvankelijk niet in verband staan met de grote christelijke thema's. Ze blijven tot decoratieve items beperkt. Dit blijft niet zo. De populariteit van de wezentjes laat hen ook de klassieke thema's van de christelijke kunst en de religieuze volkscultuur veroveren. Heel wat afbeeldingen met putti loochenen niet altijd hun antieke herkomst. Ze blijven de context van vruchtbaarheid, geluk, natuur, seksualiteit en onschuld trouw. Het blijft een moeilijke zaak om af te bakenen wie precies putti en wie dan weer kindengelen zijn. Eigenlijk zijn beide figuurtjes tot één motief versmolten. Misschien is het ook wel het tijdloze karakter van het thema dat hen tot een geliefd onderwerp van de beeld- en volkscultuur kroont.

Engelen en kerstmis en nieuwjaar

Waarom vieren wij Kerstmis en Nieuwjaar? Is het uit trouw aan bepaalde overleveringen? Speelt het familiegebonden karakter ervan een rol? Maakt het geven en krijgen van geschenken de eindejaarsperiode zo aantrekkelijk? Zien we het alleen als een vrijetijdsbesteding?

Zijn het al die dingen samen of louter één zaak die het geheel jaarlijks, in een continue beweging, doen herhalen?

Sociale achtergronden, culturele uitwisselingen en de razendsnelle technische evolutie laten de magie van het geheel aan kracht inboeten. Het seculariseren van het kerstfeest is een actueel gegeven. Het plaatst het geheel op een andere waardeschaal, verwijderd van zijn oorspronkelijke opzet, van zijn oorspronkelijke theologische grondgedachte. De engel bindt tijdens de kerst- en nieuwjaarsperiode niet in. Zonder engelen geen kerst- en nieuwjaars sfeer. Ze verschijnen in de kerstboom, in de kerststal, in de vorm van kaarsen, op wenskaarten en nieuwjaarsbrieven.

Kerstkaarten en nieuwjaarsbrieven

Herinneringen maken deel uit van de familiegeschiedenis. Het aspect van familiegebondenheid omzwachtelt de eindejaarsperiode. Herinneringen moeten worden vastgehouden. Nieuwjaarsbrieven, kerst- en nieuwjaarskaarten, kerstboomdecoraties, geschenken allerhande, zijn hiertoe de instrumenten.

Wie denkt aan familie, denkt aan kinderen. Het kind speelt ook een centrale rol in de kerst- en nieuwjaarsactiviteiten. Op het einde van de 18de eeuw beginnen leraren kinderen aan te zetten tot het schrijven en schilderen van kerst- en nieuwjaarsbrieven, die aan de ouders en grootouders worden overhandigd. Er spreekt een gehoorzame en devotionele taal uit de brieven. Er wordt een eerbiedwaardige afstand van kind tot volwassene gehouden. De tentoonstelling toont enkele sprekende exemplaren, met engelen. De decoratie met engelen biedt de brieven een spiritueel karakter.

Engelen op het graf

Het kerkhof in zijn huidige vorm is in de middeleeuwen ontstaan. De funeraire kunst van de middeleeuwen en renaissance kent een rijke iconografie. De beeldende kracht van de grafkunst uit deze periodes beïnvloedt tot op de dag van vandaag de volksgebruiken rond begraven en grafmonumenten. De klassieke oudheid en vroegchristelijke kunst zijn duidelijke inspiratiebronnen. In de 17de eeuw treedt een zekere democratisering op in de vorm van meer individuele grafmonumenten. Religieus-economische veranderingen vormen hiervan de grondslag. Op dat ogenblik ontstaat ook een lokaal georganiseerde grafmonumentenindustrie. Op het einde van de 18de eeuw oefenen de wetten van Jozef II, het Parlement van Parijs en Napoleon invloed uit op de begrafenisgebruiken. De 19de - en ook het begin van 20ste eeuw - wordt de periode van de 'cultus van het kerkhof'. De opkomst van de burgerlijke maatschappij bewerkstelligt een verwereldlijking en veralgemening van de grafmonumenten. In de loop van de 20ste eeuw

wordt het aanbod van grafmonumenten en begrafenisriten genivelleerd. Commercialisatie, industrialisatie en wetgevingen beknotten de individuele grafritus. De rijke iconografie van grafmonumenten wordt bedreigd. Het religieus symbolisme verliest betekenis. De iconografie van grafmonumenten kadert in het geheel van devotie, liturgie en gebruiken.

Thema's

De thema's zwalpen tussen leven en dood, herinneren en vergeten, levensvisie en tijdsgevoel, zoals daar zijn:

- onontkoombare dood - ijdelheid van de wereld;
- memento mori (annex ijdelheid) - geloof, heropstanding, reflectie, bewustwording;
- rouw, smart, herinnering - berouw, gebed.

Symbolen

Dood als einde van het leven: dood, slaap, begrafenis, nacht, de tijd die vergaat, ... De schedel vormt hier een herkenbaar motief. Dood als begin van een ander leven: heropstanding, religieuze motieven, eeuwigheid, licht, ... Religieuze emblemen zoals het kruis, motieven van de goddelijke liefde zoals het hart, figuren van heiligen, Maria en engelen, de engel als psychopompos, zijn hier troef.

Houding ten opzichte van leven en dood: deugd, verlies, geloof, ... De motieven van de drie goddelijke deugden 'geloof, hoop en liefde' zijn in deze symbolengroep herkenbaar (hart, kruis, anker). Herinnering aan de overledene: portret, belijdenis, grafschrift

Het graf is privé-bezit op publiek domein. De engel is een geliefde begeleider van de dode op het kerkhof. Hij lijkt tevens door zijn aanwezigheid in de nabijheid van het grafmonument, het lijden van de nabestaande die het graf bezoekt, te verzachten. De engel op het graf en de mens zijn lichamelijk vergelijkbaar. Het beeld van de engel als begeleider van zielen of psychopompos hangt nauw samen met zijn functie als helper bij het Laatste Oordeel en als poortwachter van het hemelse Jeruzalem. De gedachte aan een hulp voor zielen van overledenen is in de christelijke kunst bijzonder vruchtbaar. Het motief van de engel als begeleider van de ziel is tot op de dag van vandaag een belangrijk aspect in de voorstelling van engelen. De traditie van de kerkhofengelen berust erop. De menselijke verhouding begeleidende engel - hulpbehoevende mens maakt het tot een geliefd motief in de funeraire kunst van de volkscultuur.

Gewijde moraal

Moraliserende teksten met religieuze grondslag worden vaak geïllustreerd met engelentaferelen. De engelen fungeren er als onontbeerlij-

heer meester

*ik was u meester een religieus
nieuwjaar*

Model nieuwjaarsbrief, zonder
datum
(verzameling Mark Adriaen)

ke 'uitleggende' engelen. Zij zijn een visuele tolk. Zij spelen met verve de rol van hemelse protagonisten in een decor dat ofwel aards ofwel hemels is opgebouwd. Het verhaal, de boodschap, manifesteert zich als een soort van visioen. Het werkt bevreemdend. De lezer heeft nood aan uitleg. De engelen geven een verklaring voor de handelingen en gestalten. Zij zijn de boden uit een geheimzinnige tussenwereld. Zij hebben een plaats in het verklarende beeldverhaal maar staan er tegelijkertijd naast als tolk. Zij bemiddelen tussen het visioen en de menselijke werkelijkheid. De verhalen zijn er omdat de mens het woord van God niet meer kent of hoort. Teksten en illustratiemateriaal met engelen maken de afstand God - mens kleiner. De uitleggende engelen vormen een merkwaardige pendant van de beschermengelen.

Engelen in 2006

De wereld van de engelen en aanverwante figuren kent op het einde van de 20ste eeuw en bij de aanvang van het derde millennium een ongekende aandacht. Wat houdt deze belangstelling drijvende? Is het de traditionele overlevering in ons collectief bewustzijn die engelen vereeuwigt en hun vleugels in principe zo goed als overbodig maakt? Sedert de jaren 1970 zijn verhalen van bijnadoodervaringen legio. De ontmoeting met bijzondere, lichtende, troostende en beschermende figuren maakt bij de meesten die dit gebeuren hebben beleefd, deel uit van deze ervaring. Over vleugels wordt zo goed als niet gerept. Mensen natuurwetenschappelijk onderzoek probeert een verklaring over dit fenomeen te formuleren. Het onderzoeksterrein blijft voor een groot deel onontgonnen.

Andere verhalen over ontmoetingen met engelen maken de situatie vaak extra moeilijk. Dergelijke verhalen en getuigenissen worden vanaf 1940 genoteerd. Ook hier beschikken de engelen niet altijd over vleugels die hen gewichtloos lijken te voeren van de ene realiteit naar de andere. Maar hebben ze die ook nodig? De katholieke Kerk kent sedert de 18de eeuw officiële procedures betreffende de kerkelijke erkenning van privé-openbaringen, verschijningen en boodschappen. Waarnemingen van engelen in het Portugese Fatima (1917) en het Beierse Konnersreuth (sedert 1926) worden als niet in tegenspraak met de religieuze overtuigingen beschouwd.

Engelen en New age

New age is een verzamelbegrip voor een stroming, die vooral sedert de jaren 1970 op belangstelling kan rekenen. Aanhangers zetten zich af tegen een versplinterde wereld waar chaos troef is. Men streeft een levensstijl na met een 'nieuwe' spiritualiteit veelal gebaseerd op traditionele geneeskunde, mystiek, meditatie en spiritisme uit diverse culturen. Het is duidelijk dat engelen van deze subcultuur deel uitmaken. Onder het pseudoniem 'white eagle' worden ontwikkelingstheorieën

gepubliceerd over natuurgeesten en engelen. Rupert Sheldrake, docent Cambridge en Matthew Fox, theoloog, proberen de nieuwe ontdekkingen van geesteswezens door New age wetenschappelijk te onderbouwen ('The physics of angels'). Engelen worden beschouwd als boodschappers. Engelen moeten leren en interpreteren. Zij maken het mogelijk om door uitgekende technieken het functioneren van de dingen, mensen en instrumenten te begrijpen, er moraal aan te geven. Engelen zijn personen: we geven ze namen. Hun verschijningsvorm varieert. Michel Serres, auteur van het boek 'La légende des Anges', verbindt traditionele opvattingen over engelen zoals deze zijn vastgeankerend in ons collectief geheugen met moderne chaos- en communicatietheorieën. New age brengt poëzie in een zakelijke wereld die geen versregels kent.

Commerciële engelen

In de loop van de 19de en 20ste eeuw doet een nieuw aspect zijn intrede in de engelenhiërarchie. De invloed van de reclame gaat het gegeven dirigeren en het seculariseringproces in een versnellingstempo brengen. De publiciteitswereld speelt in op het gewetensgevoel van de potentiële koper maar weet dit handig te camoufleren door het vreugdeaspect van het kopen en schenken schijnbaar de bovenhand te geven. Kopen en schenken wordt een statussymbool, een sociale dwang.

De tentoonstelling toont een aantal porseleinkaarten van omstreeks 1850 en uit de tweede helft 19de eeuw. Porseleinkaarten bieden een bijzondere kijk op het leven in de stad of handelszaak waarvoor ze worden geproduceerd, van de familie voor wie ze zijn bestemd. Het zijn vaak uitzonderlijke iconografische bronnen. De meeste porseleinkaarten op naam van het familiebedrijf Daveluy zijn tussen 1842 en 1853 te situeren. Edouard De Lay (1816-1857) produceert porseleinkaarten op eigen naam vanaf 1842. De prachtstukken zijn in zeer wit en glanzend karton vervaardigd en komen tot stand via het lithografisch procédé. De kaarten fungeren bijna uitsluitend als gelegenheidsdrukwerk. Hiertoe behoort tevens het publicitair drukwerk voor handelszaken. Teksten en titels in zwierige lettertypes begeleiden de vaak polychrome, meestal romantisch ogende tafereeltjes. Engelen maken vaak deel uit van het decoratie-arsenaal. Het zijn hebbedingen met een luxueuze flair, marketingproducten avant la lettre.

Decoratieve engelen

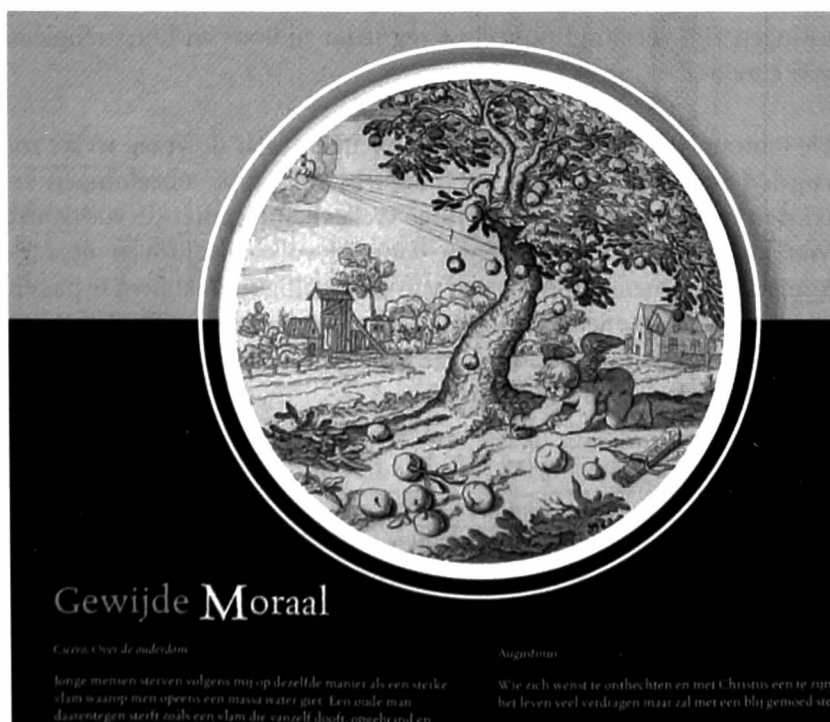
Engelen zijn terug van nooit weggeweest. Volgens Peter Schmidt moesten zij een generatie lang de plaats ruimen voor ratio, wetenschap en efficiëntie. Toch blijven engelen in alle vormen, kleuren en composities en voor alle gelegenheden, de habitat bevolken. De originële betekenis spreekt niet altijd uit de engelfiguren in de dagdagelijk-

se omgeving. Engelen zijn symbolen van een geloofsgeheim. Een realistisch engelenconcept bestaat in feite niet. De rijke beeldtraditie van engelen blijft tot op de dag van vandaag invloed uitoefenen op de voorstellingswijze van en gedachtegang over engelen.

Huisvriendelijke engelen lijken op een merkwaardige manier religieuze taken met decoratieve functies uit te oefenen. De emotionele waarde blijft een belangrijke voorwaarde om de engel met of zonder vleugels permanent of tijdelijk in de huiselijke sfeer te integreren. De engel is en blijft geliefd. Hij maakt de sfeer beminnelijk en menselijk-sacraal. Voor de mens op zoek naar een spirituele dimensie in de levenssfeer, brengt de engel een stukje hemel op aarde.

Superman - Batman - Spider-Man : mythische superhelden, iconen van de Amerikaanse volkscultuur

Juni 1938, de publicatie van Action Comics 1 tovert een nieuw heldengere op papier : Superman. Hij wordt hét voorbeeld van de beschermengel uit de jaren 1940. Een mantel vervangt de vleugels van deze interstellaire boy-scout. Hij wordt het symbool van de American way of life. De verpersoonlijking van het archetype engel bestrijdt het kwaad zoals ook de aartsengel Michaël dat doet. Tegelijkertijd speelt hij de rol van het schuchtere aardse type. Het Superman-imago bundelt nog steeds zijn emotionele krachten. Het oeroude conflict goedkwaad spreekt nog steeds aan.

Tentoonstellingspaneel Morale Sacrum, uit: onvolledig drukwerk Morale Sacrum in losse bladen, zonder datum (18de eeuw?) (verzameling Mark Adriaen)

Kort na de verschijning van Superman komt Batman op de proppen. Hij evolueert van miljardair play-boy tot superheld. Batman is in zwarte kledij gehuld. Als een vleermuis bestrijdt deze zwarte ridder - in een donker, urbanistisch klimaat - onvoorwaardelijk het kwaad. Zo'n twintig jaar later verschijnt Peter Parker, alias Spider-Man, met dezelfde emotionele boodschap in de eerste plaats gericht tot de stedelijke subculturen. Superman, Batman en Spider-Man bewegen zich voort als engelen, mysterieus en tijdoverschrijdend. Net als engelen treden ze op als ze een boodschap hebben mee te delen. Ze communiceren essentiële informatie. Het vliegen heeft een bijzondere waarde als manifestatie van een 'hogere ik'.

Engelen en het kunstonderwijs

Het tentoonstellingsconcept werd aan jonge leerlingen van de Stedelijke Academie Brugge, deeltijds Kunstonderwijs, voorgesteld. Aansluitend werd hen gevraagd wat zij over engelen denken. Hun ideeën mochten ze transponeren op een realisatie van engelenvleugels volgens eigen interpretatie. Bezoekers mogen zich even engel voelen en kunnen deze vleugels in het Museum voor Volkskunde aantrekken. De vleugels vormen een bindend element tussen de twee tentoonstellingsruimtes. De vleugels zijn qua compositie conventioneel opgevat maar ogen door het gebruik van hedendaagse materialen en de kaleidoscoop aan kleuren zeer hip. Ze ogen als hedendaagse accessoires, niet altijd verbonden met een religieuze gedachte. Iedere leerling voegde een zinnetje waarin kort zijn of haar idee over engelen is gevat toe aan het persoonlijk vleugelconcept. Merkwaardig of niet, deze uitingen zijn zeer traditioneel of zeg maar tijdloos en bijna religieus van karakter.

De tentoonstelling 'Hebben engelen vleugels' stelt de vraag welke rol engelen in de volkscultuur vervullen. In welk type afbeeldingen en teksten maken ze hun opwachting? Welk thema geniet de voorkeur? Wat kunnen engelen betekenen voor de volkscultuur van de toekomst? De immense populariteit van de engelfiguur laat hem te pas en te onpas op het toneel verschijnen in een regie die niet altijd met het religieuze verhaal is verbonden. De reclamewereld is een topvoorbeeld van het seculariseren van de engel.⁽¹⁾

BIBLIOGRAFIE

A. MINKE, A. NEUBERG & H. VAN ROYEN (eds.), *Volksreligie in België en Luxemburg*, verslagboek van de colloquia te Weerde, Bastogne en Eupen, 's Gravenwezel, 1999

Jan DE HOND, e.a., *Monsters en fabeldieren, 2500 jaar geschiedenis van randgevallen*, Ludion Amsterdam/Gent, 2003

Herbert VORGRIMMLER, e.a., *Boodschappers uit hogere sferen, de cultuurgeschiedenis van de engel*, Leuven, 2002

(1) De expositie "Wintergebruiken" (2003-2004) bracht een eerste luik van een reeks tentoonstellingen over religieuze volkscultuur in het Museum voor Volkskunde. De tentoonstelling "Mariale bedevaartvaantjes van O.L.V. Ter Potterie en O.L.V. van Blindekens" Brugge (14 augustus - 18 oktober 2004) in het Museum O.L.V. Ter Potterie (samenwerkingsproject Museum voor Volkskunde - Hospitaal-museum Museum O.L.V. Ter Potterie) gaf aandacht aan de oorsprong en verspreiding van bedevaartvaantjes in Vlaanderen en de Blindekensprocessie.

"Hebben engelen vleugels" is een samenwerkingsproject Museum voor Volkskunde - Volkskunde West-Vlaanderen, m.m.v. Kraft Foods Belgium, Philadelphia kaas. Bruikleengevers: Engels Klooster Brugge, Abdij Sint-Godelieve Brugge, Monasterium - Prinselijk Begijnhof De Wijngaard Brugge, Belgisch Centrum van het Beeldverhaal (Nicole Heynen) en privé-verzamelaars.

Catherine CARPENTIER-BOGAERT, *Saints guérisseurs, rites et lieux sacrés, Documents d'ethnographie régionale du Nord - Pas-de-Calais*, no. 6, Béthune, z.d.

Claus WESTERMANN, *Gods engelen hebben geen vleugels nodig, wat de Bijbel over engelen vertelt*, Baarn, 1998

L. WALSCHOT, *Hoogtepunten uit 600 jaar Mariaprocesie te Halle*, Hallensia, jaargang 21, nr. 2-3, april-september 1999

Ludo JONGEN, *H eilig in de lage landen, herschreven levens*, Leuven, 2005

Malcolm GODWIN, *Engelen, een bedreigde soort*, Rijswijk, 2004

Sanguis Christi, handschrift aangeboden door de 2000 uitvoerders van het H. Bloedspel aan de Weleerwaarde Pater J. Boon, 17-8-1947

Jozef BOON c.ss.r., *Sanguis Christi, het spel van het Heilig Bloed van Brugge*, Brugge, 1952

Sanguis Christi, het spel van het Heilig Bloed van Brugge in beeld, Leuven-Brugge, 1947

Le monde de la BD (la Dernière Heure/Les Sports - La Libre Belgique) 17, Batman, Bob Kane, Bruxelles, 2004

Le monde de la BD (la Dernière Heure/Les Sports - La Libre Belgique) 4, Spider Man, Bruxelles, 2003

Yves CATTIN, Philippe FAURE, *Die Engel und ihr Bild im Mittelalter* (Zodiaque 'Visages du Moyen Age, bande 2), Regensburg, 2000

Jan DEWILDE, Frederik VANDEWIJERE, *Ieper op porseleinkaart 1840-1890*, inventaris van de porseleinkarten in het bezit van de Stedelijke Musea Ieper, Ieper, 2004

Sibylla GOEGEBUER, *Bedevaartvaantjes: iconen van de religieuze volkscultuur*, Van Mensen en Dingen, jaargang 2, 3-4, Gent, 2004